

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5121>

RUS DİLİNDƏ HAL KATEQORİYALARININ SEMANTİK VƏ SİNTAKTİK DİFERENSİASİYASI: ƏNƏNƏVİ YANAŞMALAR VƏ MÜASİR İZAHLAR

Ramilə Fərəcova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

<https://ORCID.org/0009-0000-2006-1706>

ramilefarajova@gmail.com

Xülasə

A.A.Potebnya və A.V.Popovun nəzəri müddəaları əsasında göstərilir ki, halların ənənəvi təsnifatı onların real semantik çaralarlarını tam əhatə etmir. Xüsusilə kəmiyyət – ayırma halının seçilmə, ayrılma, material, mənşə, hissə-bütöv münasibəti kimi çoxplanlı mənalı sözlü (из, из-за, из-под, от, с) konstruksiyalar vasitəsilə daha da genişlənir. İnkəar, mərhum etmə və təcizəsalma semantikalarının bu hal ilə əlaqəsi sistemli şəkildə izah olunur. Tədqiqat göstərir ki, halların semantik sərhədləri statik deyil, tarixi inkişaf prosesində dəyişən dinamik bir strukturdur və kəmiyyət-ayırma halı bu dəyişkənliyin ən parlaq nümunəsidir.

Açar sözlər: hal sistemi, yiyəlik halı, kəmiyyət-ayırma halı, sözlü konstruksiyalar, ayrılma semantikasi, material və mənşə, semantik diferensiasiya.

SEMANTIC AND SYNTACTIC DIFFERENTIATION OF CASE CATEGORIES IN RUSSIAN: TRADITIONAL APPROACHES AND CONTEMPORARY EXPLANATIONS

Ramila Farajova

Azerbaijan State Maritime Academy

Abstract

Drawing on the theoretical insights of A.A.Potebnya and A.V.Popov, the study argues that the traditional case system does not fully reflect the actual semantic distribution of Russian case forms. Particular emphasis is placed on separation, source, material, and part – whole meanings, which are expanded through constructions with the prepositions из, из-за, из-под, от and с. The analysis also highlights the connection of the quantitative-separative case with negation, deprivation and partiality. The findings demonstrate that the semantic boundaries of cases are historically fluid and dynamic, with the quantitative-separative case serving as one of the clearest manifestations of this evolution.

Key words: case system, genitive case, quantitative-separative case, prepositional constructions, semantics of separation, material and origin, semantic differentiation.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ И СИНТАКСИЧЕСКАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ПАДЕЖНЫХ КАТЕГОРИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ТРАДИЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ОБЪЯСНЕНИЯ

Рамила Фараджова

Азербайджанская государственная морская академия

Резюме

Опираясь на теоретические положения А.А.Потебни и А.В.Попова, автор показывает, что традиционная падежная система не в полной мере отражает реальное семантическое распределение значений. Особое внимание уделяется отделительным, исходным, материальным и селективным значениям, которые активно проявляются в сочетаниях с предлогами из, из-за, из-под, от, с. Демонстрируется связь количественно-отделительного падежа с отрицанием, лишением и частичным обозначением. Исследование доказывает, что семантические границы падежей являются динамическими и исторически изменчивыми, а количественно-отделительный падеж представляет собой наиболее яркое проявление этой эволюции.

Ключевые слова: падежная система, родительный падеж, количественно-отделительный падеж, предложные конструкции, семантика отделения, материал и источник, семантическая дифференциация.

Giriş/Introduction

Rus dilində hal sisteminin quruluşu və funksional-semantik inkişafı dilçilik tədqiqatlarının ən mürəkkəb istiqamətlərindən birini təşkil edir. Hər bir halın tarixi formalaşması, semantik çoxqatlılığı və digər qrammatik kateqoriyalarla kəsişməsi bu sistemi vahid struktur kimi deyil, dinamik və çoxsəviyyəli bir mexanizm kimi xarakterizə edir. A.A.Potebnyanın, A.V.Popovun və digər alimlərin əsərləri göstərir ki, halların ənənəvi təsnifatı onların gerçək semantik-sintaktik funksionallığı ilə tam üst-üstə düşmür. Xüsusilə birgəlik, təsirlik, yönlük və bəzəlik hallarının sərhədləri tarixi inkişaf prosesində kəskin dəyişmiş, bəzi halların funksiyaları isə adverbiallaşma və ya semantik zəifləmə nəticəsində yenidən kateqoriyalaşmışdır. Yiyəlik halının daxilində kəmiyyət-ayırma halının müstəqil semantik vahid kimi təşəkkülü isə rus dilinin fleksiya quruluşunda semantik diferensiasiya prosesinin ən bariz nümunələrindən biridir. Bu məqalədə yiyəlik və kəmiyyət-ayırma hallarının semantik strukturu, sözönlü konstruksiyalarla əlaqəsi, seçilmə-ayrılma-mənşə-material kimi mənaların yaranma mexanizmi sistemli şəkildə təhlil edilir və rus dilinin hal sisteminə bu vahidlərin funksional mövqeyi elmi əsaslarla müəyyənləşdirilir. A.A.Potebnya qeyd edir ki, rus

dilində ənənəvi şəkildə “birgəlik halı” adlandırılan qrammatik vahid əslində vahid kateqoriya kimi deyil, genetik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olan bir neçə qrammatik kateqoriyanın məcmusu kimi mövcuddur. Tədqiqatçının fikrincə, bu halın daxilindəki semantik funksiyaların müxtəlifliyi onun formal olaraq bir kateqoriya adı altında birləşdirilməsinə baxmayaraq, struktur baxımından bir neçə müstəqil hala parçalandığını göstərir. O haqlı olaraq vurğulayır ki, hər hansı dil vahidinin, o cümlədən hal sisteminin real sayını və funksional çalarlarını dəqiq müəyyənləşdirmədən, onların tarixi inkişafında azalma və ya genişlənmə barədə obyektiv nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Potebnyanın araşdırmaları, xüsusilə, birgəlik halının (творительный падеж) bir sıra funksiyalarının zamanla adverbiallaşmaya meyilləndiyini sübut edir. Məsələn, летом “yayda”, зимой “qışda”, вечером “axşam”, утром “səhər” kimi formalar ilkin nominativ-flektiv təyinatdan uzaqlaşaraq zaman zərflərinə çevrilmişdir. Bu hadisə həmin halın semantik çoxqatlılığını və digər hallarla sərhədlərinin tarixən dəyişkən olduğunu göstərir. Müasir rus dilində yönlük halın (дательный падеж) semantik sistemi isə nisbətən daha sabit və aydın strukturla xarakterizə olunur. Bu halın qrammatik birliyi, ilk növbədə, cümlədənəkənar istifadə mühitində onun daşdığı mənaların daxili əlaqəliliyi ilə təsdiqlənir. Həmçinin yönlük halla işlənən к, на, в, по, благодаря, вопреки, согласно kimi sözlərinin semantik funksiyalarının eynicinsliyi və qapalı sistemi bu halın struktur bütövlüyünü gücləndirir.

A.V.Попов “Синтаксические исследования” adlı əsərində təsirlik halının (винительный падеж) çoxmənalılığını elmi şəkildə əsaslandırır. Поповun fikrincə, ənənəvi qrammatikada “müstəqil təsirlik” adlandırılan – zaman, məkan, məsafə, ölçü və obraz bildirən sintaktik konstruksiyalar – birbaşa obyekt bildirən klassik təsirlik halının funksional modelinə tam uyğun gəlmir. Bu qeyri-müvafiqlik, təsirlik halının müəyyən mənalarının əsas funksiyadan uzaqlaşaraq ya qeyri-məhsuldarlaşdığını, ya frazeoloji xarakter aldığını, ya da zərf kateqoriyasına yaxınlaşdığını göstərir. Məsələn: прошлый раз – в прошлый раз, тот год – в тот год kimi sinonimik konstruksiyalar təsirlik halının sintaktik əvəzlənmə mexanizmini nümayiş etdirir. Bu qəbildən olan formalar zamanla isimdən zərfə keçid kateqoriyalarının formalaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda adlıq halın (именительный падеж) qrammatik kateqoriya kimi daxili birliyi də mübahisə doğurur [Bakhtin, 1986:31-37]. Adlıq hal həm nominativ funksiya, həm də hərəkətin subyekti kimi çıxış etdiyindən, digər hallarla müqayisədə daha sərt struktur fərqləri meydana çıxarır. Adlıq, təsirlik, birgəlik və yönlük hallarının sintaktik mühiti və semantik sərhədləri müəyyən qədər aydınlaşdırılsa da, bərabərlik halı (предложный падеж) daha mürəkkəb və qeyri-müəyyən semantik sistem nümayiş etdirir. Rus dilçilik ənənəsində bu halın daxilində iki əsas mənalandırıcı qrup fərqləndirilir: şərhəddici (изъяснительный) hal – о доме, о лесе, о девочке və yerlik (местный) hal – в углу, в лесу, на дому, у девочки kimi formalar. Bu konstruksiyalar analitik xarakter daşıyır və semantik məzmunu əsasən sözlərinin müəyyənləşdirici funksiyası təmin edir. Beləliklə, bərabərlik və yerlik halın semantik sərhədləri, əslində, müvafiq ön şəkilçilərin

mənaları vasitəsilə formalaşır. Rus dilinin ənənəvi qrammatikasında yiyəlik halı (родительный падеж) ayrıca diqqət tələb edən kateqoriyadır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu halın daxilində iki müstəqil halı fərqləndirir: klassik yiyəlik (родительный) və kəmiyyət-ayırıcı (количественно-разделительный) hal. Müasir rus dilində yiyəlik halının altı əsas semantik tipi müəyyənləşdirilir:

- iyiyəlik – təyini hal;
- mənsubiyyət bildirən yiyəlik;
- subyekt yiyəliyi;
- obyekt yiyəliyi;
- izahlı yiyəlik;
- keyfiyyətin müəyyənləşdirici yiyəliyi.

Bunlara деньги сестры, правила игры, час свободного времени, температура воздуха kimi konstruksiyalar misal ola bilər. Bu modellər arasında semantik keçidlər – xüsusilə müqayisə dərəcələrinin ifadəsində – yiyəlik halının fleksiya sistemində nə qədər çevik funksional imkanlara sahib olduğunu göstərir [Bondarko, 1991:92-99].

Kəmiyyət-ayırma halı (количественно-отделительный падеж) rus dilinin hal sistemində xüsusi funksional-semantik yeri olan kateqoriyalardan biridir. Bu hal adətən kişi cinsinə aid isimlərin -a /-я sonluq variantları ilə ifadə olunur və müxtəlif sintaktik mühitlərdə fərqli semantik çalarlar qazanır. Məsələn, aşağıdakı nümunələrdə bu halın əsas tipoloji xüsusiyyətləri müşahidə olunur:

- a) пять дней “beş gün”, много работы “çox iş”;
- b) склонилось много денег “çox pul yığıldı”, взять сахару “bir qədər qənd götürmək”;
- c) начитаться много книг “çoxlu kitab oxumaq”, наслышаться многого “çox şey eşitmək”;
- ç) купить хлеба “çörək almaq”, выпить воды “su içmək”;
- d) дать пощечину “sifətinə şillə vurmaq”;
- e) придать важности “əhəmiyyət qatmaq”.

Bu konstruksiyalar göstərir ki, kəmiyyət-ayırma halı yalnız miqdar anlayışını bildirmir, həm də predmetin müəyyən dərəcədə “tamlığından ayrılma”, “bir hissə kimi götürülmə” semantikasını ehtiva edir. Bu, xüsusilə sahib olma, zənginlik, kəmiyyətin hissəvi ifadəsi kimi semantik mühitlərdə daha aydın təzahür edir^ глаза полные слёз “göz yaşları ilə dolu gözlər”, заслуживать похвалы “tərifə layiq olmaq” və s. Kəmiyyət-ayırma halının semantik spektri yiyəlik halının inkar və təxirəsalma mənaları ilə sıx əlaqəlidir. Kişi cinsli isimlərin -a/-я sonluqlu formalarında bu yaxınlıq xüsusilə nəzərə çarpır. Buraya həmçinin çıxartma, ayırma, mərhum etmə, istisna mənaları da daxildir və həmin mənalar çox vaxt xüsusi semantika daşıyan fellərin işlənməsi ilə şərtlənir: лишаться “mərhum olmaq”, беречься “qorunmaq”, опасаться “ehtiyat etmək”, бояться “qorxmaq” və s. [Ivanova, 1981:109]. Bu semantik paralellər iz sözlü ilə işlənən

konstruksiyalarda daha da aydınlaşır. Из sözlünlü seçilmə, ayrılma, mənşə, material və s. mənaları ifadə edir:

- a) уехать из города “şəhərdən getmək”;
- b) выйти из состояния задумчивости “fikrə qərq olmuş vəziyyətdən çıxmaq”;
- c) из крестьян, из аристократов “kəndli/zadəgan mənşəli olmaq”;
- ç) рубашка из китайского шелка, ваза из серебра – materialın göstəricisi.

Bu konstruksiya kəmiyyət-ayırma halının semantikasının əslində “seçilmə” və “ayrılma” mənaları ilə sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirir. Bu cəhətdə из sözlünlünün daha spesifik funksional-semantik imkanları da ortaya çıxır: строить из кирпичей, лепить из глины – materialın substansial xarakteri;

- сшить из клочков, склеить из кусков – bütövün fraqmentlərdən yaranması;
- лучший из лучших, один из двух – selektivlik və müqayisə.

Ayırma semantikasının inkişaf istiqamətlərindən biri də из-за, из-под sözlünlü ilə yaranan analitik konstruksiya ilə müşahidə olunur: из-за гор возшло солнце “dağların arxasından günəş çıxdı”, из-под стола “masanın altından”. Yiyəlik halın “ayrılma”, “uzaqlaşma”, “mənbədən çıxma” semantikasi həmçinin от sözlünlünün yaratdığı konstruksiya da sistemli şəkildə ifadə olunur:

- a) от края до края “o başdan bu başa”;
- b) влечение к искусству от колыбели “bəşikdən bəri incəsənətə maraq”;
- c) письмо от друга “dostdan məktub”;
- ç) избавить от хлопот “çətinliklərdən qurtarmaq”;
- d) идти от друзей “dostlardan gəlmək”;
- e) бегать от людей “insanlardan qaçmaq”;
- f) плащ от дождя “yağışdan qoruyan pləş”;
- ğ) услышать от кого “kimdənsə eşitmək” [Mel’çuk, 2006:62].

Bununla yanaşı, с sözlünlü ilə işlənən konstruksiya da müxtəlif ayırma, çıxma, keçid və ya “başlanğıc nöqtəsi” semantikasının ifadə olunması baxımından diqqətəlayiqdir:

- a) с того берега “o sahilədən”;
- b) с верху до низу “başdan ayağa”;
- c) с боку на бок “yandan yana”;
- ç) с дерева на дерево “ağacdən ağaca”;
- d) со дня на день “gündən günə”;
- e) с молотка “həftacdən çıxmaq”;
- f) взыскивать с кого-нибудь “kimdən tələb etmək”;
- g) возвратиться с работы “işdən qayıtmaq”;
- ğ) рисовать с кого-нибудь “kiminsə üzündən rəsm çəkmək”.

Ayırma semantikasının digər təzahür formaları кроме, мимо, вне sözlünlüyü ilə yaranmış konstruksiya da müşahidə edilir: кроме него “ondan başqa”, мимо нас “yanımızdan”, вне очереди “növbədən kənar”. Bu halın antonimik istiqaməti isə

yaxınlaşma, çatma, əldə etmə mənalарını əhatə edən fellərlə əlaqədə ortaya çıxır: добиваться цели “məqsədə nail olmaq”, жажда́ть славы “şöhrətə can atmaq”, требовать ответа “cavab tələb etmək” [Потебня, 1958:21]. Eyni semantik xətt do sözlünlü ilə işlənən hal konstruksiyalarında da davam edir: дойти до города “şəhərə qədər getmək”, до обеда “nahara qədər”, дети до 12 лет “12 yaşına qədər uşaqlar”.

Bütün bu nümunələr göstərir ki, kəmiyyət-ayırma halı və onunla bağlı olan semantik-sintaktik konstruksiyaların vahid təriflə və ya sabit kateqorial cərcivə ilə izah edilməsi olduqca çətinidir. Hal kateqoriyasının bu çoxplanlılığı onun semantikasının geniş yayılmış funksional [Виноградов, 1972:89-93]. kateqoriyalarla kəmiyyət, ayırma, seçilmə, mənşə, material, istiqamət və s. kəsişməsi ilə bağlıdır. Buna görə də bu halın bütün semantik çalarlarını əhatə edən ümumi və sərt bir tərif formalaşdırmaq, şübhəsiz ki, mümkün deyil.

Nəticə/Conclusion

Aparılan təhlil göstərir ki, rus dilində kəmiyyət-ayırma halı (количественно-отделительный падеж) çoxşaxəli semantik-sintaktik imkanlara malik olub, həm kəmiyyət ifadəsi, həm ayırma, həm də mərhumetmə mənalарının formalaşdırılmasında funksional əhəmiyyət daşıyır. Bu halın kişi cinsinə aid isimlərdə -a və -y sonluqları ilə ifadə olunması, dilin tarixi inkişafından qaynaqlanan və müasir sistemdə də qorunan sabit bir qrammatik mexanizmdir. Yiyəlik halı ilə kəmiyyət-ayırma halının semantik yaxınlığı, xüsusən inkar, təxirəsalma, ayrılma, uzaqlaşma və seçilmə mənalарının ifadəsində özünü göstərir. из, из-за, из-под, от, с, кроме, мимо, вне, до kimi sözlərlə birlikdə işlənən halların yaratdığı məna çalarları həmin sistemin daha da geniş semantik diapazon qazandığını nümayiş etdirir. Bu konstruksiyalar vasitəsilə məkan, mənşə, material, təyinetmə, səbəb, qarşılaşdırma və məqsədə doğru yönəlmə kimi müxtəlif sintaktik-semantik əlaqələr formalaşır. Beləliklə, rus dilində hal kateqoriyalarının çoxmənalı funksionallığı onları yalnız morfoloji forma deyil, həm də məna və münasibətləri ifadə edən dinamik qrammatik vasitə kimi xarakterizə edir. Kəmiyyət-ayırma halı və yiyəlik halın semantik kəsişmə zonaları bu sistemin struktur bütövlüyünü və dildə münasibətlərin incə fərqlərini ifadə etmək gücünü bir daha təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Bakhtin, M.M. (1986). Speech genres and other late essays. – University of Texas Press. – p.31-37.
2. Bondarko, A.V. (1991). Functional grammar: Structure of utterance. – Nauka. – p.92-99.
3. Ivanova, I.I., Burlakova, N.S., & Pocheptsov, G.G. (1981). Theoretical grammar of the Russian language. – Vysshaya Shkola. – p.105-112.
4. Mel’çuk, I. (2006). Aspects of the theory of morphology. De Gruyter Mouton. – p.134.

5. Потебня, А.А. (1958). Из записок по русской грамматике. Т.1. – с. 19-25.
6. Виноградов, В.В. (1972). Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Высшая школа. – с.89-93.
7. Зализняк, А.А. (2002). Грамматический словарь русского языка (4-е изд.). Российская академия наук. Языки Славянской Культуры. – Москва, 760 с.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>17.11.2025</i>
<i>Düzəlişə göndərilib</i>	<i>02.11.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>11.12.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Leyla Vəzirova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>